

CHAMBRE DES REPRÉSENTANTS
DE BELGIQUE

4 avril 2024

RÉVISION DE LA CONSTITUTION

**Projet de révision de l'article 7bis
de la Constitution, en vue d'ajouter un alinéa
réglant le bien-être des animaux**

**Proposition de révision de l'article 7bis de la
Constitution en vue de le compléter
pour consacrer, comme objectif de politique
générale de la Belgique fédérale,
des communautés et des régions,
le bien-être des animaux
en tant qu'êtres sensibles**

Rapport

fait au nom de la commission
de la Constitution et
du Renouveau institutionnel
par
M. **Jan Briers** et Mme **Claire Hugon**

Sommaire	Pages
I. Procédure	3
II. Exposés introductifs	3
III. Discussion et votes.....	8

Voir:

Doc 55 **3719/ (2023/2024)**:
001: Projet de révision de la Constitution.

Voir aussi:
003: Texte adopté par la commission.

Doc 55 **3333/ (2022/2023)**:
001: Proposition de M. Arens et consorts.

BELGISCHE KAMER VAN
VOLKSVERTEGENWOORDIGERS

4 april 2024

HERZIENING VAN DE GRONDWET

**Ontwerp van herziening van artikel 7bis
van de Grondwet, om een lid toe te voegen
dat het dierenwelzijn regelt**

**Voorstel tot herziening van artikel 7bis
van de Grondwet, teneinde
er het welzijn van de dieren
als wezens met gevoel in op te nemen
als algemene beleidsdoelstelling
van het federale België,
de gemeenschappen en de gewesten**

Verslag

namens de commissie
voor Grondwet en
Institutionele vernieuwing
uitgebracht door
de heer **Jan Briers** en mevrouw **Claire Hugon**

Inhoud	Blz.
I. Procedure	3
II. Inleidende uiteenzettingen	3
III. Bespreking en stemming.....	8

Zie:

Doc 55 **3719/ (2023/2024)**:
001: Ontwerp van herziening van de Grondwet.

Zie ook:
003: Tekst aangenomen door de commissie.

Doc 55 **3333/ (2022/2023)**:
001: Voorstel van herziening van de heer Arens c.s.

**Composition de la commission à la date de dépôt du rapport/
Samenstelling van de commissie op de datum van indiening van het verslag**
Président/Voorzitter: Özlem Özen

A. — Titulaires / Vaste leden:

N-VA	Peter De Roover, Yngvild Ingels, Sander Loones
Ecolo-Groen	Kristof Calvo, Claire Hugon, Gilles Vanden Burre
PS	Khalil Aouasti, Ahmed Laaouej, Özlem Özen
VB	Katleen Bury, Joris De Vriendt
MR	Mathieu Bihet, Sophie Wilmès
cd&v	Jan Briers
PVDA-PTB	Sofie Merckx
Open Vld	Patrick Dewael
Vooruit	Ben Segers

B. — Suppléants / Plaatsvervangers:

Christoph D'Haese, Sophie De Wit, Wim Van der Donckt, Kristien Van Vaerenbergh
Wouter De Vriendt, Guillaume Defossé, Louis Mariage, Stefaan Van Hecke
Chanelle Bonaventure, Jean-Marc Delizée, Eliane Tillieux, Laurence Zanchetta
Marijke Dillen, Dominiek Sneepe, Wouter Vermeersch
Emmanuel Burton, Michel De Maegd, Philippe Pivin
Wouter Beke, Servais Verherstraeten
Raoul Hedebouw, Marco Van Hees
Maggie De Block, Katja Gabriëls
Melissa Depraetere, Joris Vandenbroucke

C. — Membres sans voix délibérative / Niet-stemgerechtigde leden:

Les Engagés	Catherine Fonck
DéFI	François De Smet

N-VA	: Nieuw-Vlaamse Alliantie
Ecolo-Groen	: Ecologistes Confédérés pour l'organisation de luttes originales – Groen
PS	: Parti Socialiste
VB	: Vlaams Belang
MR	: Mouvement Réformateur
cd&v	: Christen-Democratisch en Vlaams
PVDA-PTB	: Partij van de Arbeid van België – Parti du Travail de Belgique
Open Vld	: Open Vlaamse liberalen en democraten
Vooruit	: Vooruit
Les Engagés	: Les Engagés
DéFI	: Démocrate Fédéraliste Indépendant
INDEP-ONAFH	: Indépendant – Onafhankelijk

Abréviations dans la numérotation des publications:		Afkorting bij de nummering van de publicaties:	
DOC 55 0000/000	Document de la 55 ^e législature, suivi du numéro de base et numéro de suivi	DOC 55 0000/000	Parlementair document van de 55 ^e zittingsperiode + basisnummer en volgnummer
QRVA	Questions et Réponses écrites	QRVA	Schriftelijke Vragen en Antwoorden
CRIV	Version provisoire du Compte Rendu Intégral	CRIV	Voorlopige versie van het Integraal Verslag
CRABV	Compte Rendu Analytique	CRABV	Beknopt Verslag
CRIV	Compte Rendu Intégral, avec, à gauche, le compte rendu intégral et, à droite, le compte rendu analytique traduit des interventions (avec les annexes)	CRIV	Integraal Verslag, met links het definitieve integraal verslag en rechts het vertaalde beknopt verslag van de toespraken (met de bijlagen)
PLEN	Séance plénière	PLEN	Plenum
COM	Réunion de commission	COM	Commissievergadering
MOT	Motions déposées en conclusion d'interpellations (papier beige)	MOT	Moties tot besluit van interpellaties (beigegekleurig papier)

MESDAMES, MESSIEURS,

Votre commission a examiné le projet de révision de la Constitution et la proposition de révision jointe au cours de ses réunions des 13 décembre 2023, et 17 janvier et 20 mars 2024.

I. — PROCÉDURE

Lors de sa réunion du 13 décembre 2023, la commission a décidé de demander des avis écrits sur le projet de révision de la Constitution et la proposition jointe en application de l'article 28.1 du Règlement. Les avis reçus ont été mis à la disposition des membres de la commission.

Lors de cette même réunion du 13 décembre 2023, la commission a décidé de ne pas joindre à la discussion la proposition de loi spéciale modifiant la loi spéciale du 6 janvier 1989 sur la Cour constitutionnelle afin d'élargir aux dispositions du titre 1er bis de la Constitution la liste des dispositions au regard desquelles la Cour exerce son contrôle (DOC 55 3334), tel que demandé par *M. Josy Arens (Les Engagés)*.

II. — EXPOSÉS INTRODUCTIFS

a) Projet de révision de l'article 7bis de la Constitution, en vue d'ajouter un alinéa réglant le bien-être des animaux, n° 3719/1.

M. David Clarinval, vice-premier ministre et ministre des Classes moyennes, des Indépendants, des PME et de l'Agriculture, des Réformes institutionnelles et du Renouveau démocratique, indique que la déclaration de révision de la Constitution, datant de mai 2019, et adoptée par les trois branches du pouvoir législatif, a ouvert l'article 7bis à révision. Au cours de cette législature, deux propositions de révision ont ainsi été déposées au Sénat afin de consacrer le bien-être animal dans la Constitution (propositions 7-47 et 7-415) tandis qu'une autre proposition a été déposée en vue d'y reconnaître les animaux en tant qu'être sensibles (proposition 7-372). Une des propositions visait à réviser l'article 7bis tandis que les deux autres visaient à insérer une nouvelle

DAMES EN HEREN,

Uw commissie heeft dit ontwerp van herziening van de Grondwet en het eraan gekoppelde voorstel tot herziening besproken tijdens haar vergaderingen van 13 december 2023 en 17 januari en 20 maart 2024.

I. — PROCEDURE

Tijdens haar vergadering van 13 december 2023 heeft de commissie beslist om, met toepassing van artikel 28.1 van het Reglement, schriftelijke adviezen te vragen over het ontwerp tot herziening van de Grondwet en over het eraan gekoppelde voorstel. De ontvangen adviezen werden aan de commissieleden bezorgd.

Tijdens diezelfde vergadering van 13 december 2023 heeft de commissie beslist om niet in te gaan op het verzoek van *de heer Josy Arens (Les Engagés)* om aan de bespreking het voorstel van bijzondere wet toe te voegen tot wijziging van de bijzondere wet van 6 januari 1989 op het Grondwettelijk Hof, teneinde de lijst van de bepalingen in het licht waarvan het Hof zijn toetsing uitoefent, uit te breiden tot het bepaalde onder titel Ibis van de Grondwet (DOC 55 3334/001).

II. — INLEIDENDE UITEENZETTINGEN

a) Ontwerp van herziening van artikel 7bis van de Grondwet, om een lid toe te voegen dat het dierenwelzijn regelt, DOC 55 3719/001.

De heer David Clarinval, vice-eersteminister en minister van Middenstand, Zelfstandigen, KMO's en Landbouw, Institutionele Hervormingen en Democratische Vernieuwing, stipt aan dat artikel 7bis voor herziening vatbaar werd verklaard ingevolge de verklaring tot herziening van de Grondwet van mei 2019, die door de drie takken van de wetgevende macht werd goedgekeurd. Zo werden tijdens deze zittingsperiode in de Senaat twee voorstellen tot herziening ingediend teneinde het dierenwelzijn te verankeren in de Grondwet (voorstellen 7-47 en 7-415), en een derde om dieren te erkennen als wezens met gevoel (voorstel 7-372). Een van de voorstellen beoogde de herziening van artikel 7bis, terwijl de

disposition à l'article 23 ¹, article également ouvert à révision.

Ces trois propositions ont fait l'objet d'un examen approfondi par la Commission des Affaires institutionnelles du Sénat. Une série d'auditions ont d'ailleurs été organisées à ce sujet entre mars et juin 2023, et le ministre salue le travail accompli par les membres de cette commission.

Les auteurs des différentes propositions avaient comme objectif commun de traduire la prise de conscience de la société au regard de la nécessité de prendre en compte la sensibilité des animaux et la protection de leur bien-être. De nombreux experts aux compétences diverses ont en effet pu attester de l'importance de consacrer la protection des animaux comme valeur fondamentale dans la Constitution. Le bien-être des animaux est devenu une véritable question sociétale qui justifierait, selon la majorité des experts entendus, une évolution de la Constitution.

Le ministre rejoint bien évidemment l'idée que le fait de prendre soin des animaux constitue une marque de civilisation. Protéger les animaux, c'est aussi protéger un environnement et c'est aussi agir dans l'intérêt des êtres humains. Parmi les propositions de révision déposées au Sénat, celles-ci divergeaient principalement sur l'article à réviser pour traduire cette volonté dans la Constitution. Au cœur de ce débat, la question d'inscrire le bien-être animal à l'article 7bis ou à l'article 23 de la Constitution, soit dans les objectifs fondamentaux de la Belgique ou dans le titre II relatif aux libertés fondamentales. Lorsqu'on modifie la Constitution, il importe avant tout d'évaluer prudemment les potentielles conséquences juridiques qui peuvent en découler.

D'après les experts auditionnés, l'ajout dans l'article 7bis aurait une portée plus symbolique étant donné

deux autres strekken tot invoeging van een bepaling in het tevens voor herziening vatbaar verklaarde artikel 23 ¹.

Deze drie voorstellen werden door de commissie voor de Institutionele Aangelegenheden van de Senaat grondig besproken. Tussen maart en juni 2023 werden aan die voorstellen overigens een reeks hoorzittingen gewijd. De minister huldigt het werk dat verricht werd door de leden van deze commissie.

De indieners van de verschillende voorstellen hadden tot gemeenschappelijk doel uiting te geven aan de bewustwording van de maatschappij voor de noodzaak om rekening te houden met de gevoeligheid van de dieren en de bescherming van hun welzijn. Tal van deskundigen uit diverse vakgebieden hebben immers bevestigd dat het belangrijk is dierenbescherming in de Grondwet als een fundamentele waarde te verankeren. Dierenwelzijn is thans een heuse maatschappelijke aangelegenheid, die volgens de meeste van de gehoorde deskundigen een Grondwetswijziging rechtvaardigt.

De minister is het er vanzelfsprekend mee eens dat de zorg voor dieren een uiting van beschaving is. Dieren beschermen betekent natuurlijk ook het leefmilieu beschermen en handelen in het belang van de mens. De bij de Senaat ingediende voorstellen tot herziening verschillen onderling hoofdzakelijk met betrekking tot het artikel dat moet worden herzien om deze wil in de Grondwet tot uitdrukking te brengen. De kern van dit debat is de vraag of dierenwelzijn moet worden opgenomen in artikel 7bis dan wel in artikel 23 van de Grondwet, met andere woorden in de fundamentele doelstellingen van België of in titel II over de fundamentele vrijheden. Een Grondwetswijziging vergt in de eerste plaats een omzichtige evaluatie van de mogelijke juridische gevolgen ervan.

Volgens de gehoorde deskundigen zou de toevoeging in artikel 7bis veeleer symbolisch zijn, omdat het

¹ Art. 23: Chacun a le droit de mener une vie conforme à la dignité humaine.

À cette fin, la loi, le décret ou la règle visée à l'article 134 garantissent, en tenant compte des obligations correspondantes, les droits économiques, sociaux et culturels, et déterminent les conditions de leur exercice.

Ces droits comprennent notamment:

1° le droit au travail et au libre choix d'une activité professionnelle dans le cadre d'une politique générale de l'emploi, visant entre autres à assurer un niveau d'emploi aussi stable et élevé que possible, le droit à des conditions de travail et à une rémunération équitables, ainsi que le droit d'information, de consultation et de négociation collective;

2° le droit à la sécurité sociale, à la protection de la santé et à l'aide sociale, médicale et juridique;

3° le droit à un logement décent;

4° le droit à la protection d'un environnement sain;

5° le droit à l'épanouissement culturel et social;

6° le droit aux prestations familiales.

¹ Art. 23: Ieder heeft het recht een menswaardig leven te leiden.

Daartoe waarborgen de wet, het decreet of de in artikel 134 bedoelde regel, rekening houdend met de overeenkomstige plichten, de economische, sociale en culturele rechten, waarvan ze de voorwaarden voor de uitoefening bepalen.

Die rechten omvatten inzonderheid:

1° het recht op arbeid en op de vrije keuze van beroepsarbeid in het raam van een algemeen werkgelegenheidsbeleid dat onder meer gericht is op het waarborgen van een zo hoog en stabiel mogelijk werkgelegenheidspeil, het recht op billijke arbeidsvoorwaarden en een billijke beloning, alsmede het recht op informatie, overleg en collectief onderhandelen;

2° het recht op sociale zekerheid, bescherming van de gezondheid en sociale, geneeskundige en juridische bijstand;

3° het recht op een behoorlijke huisvesting;

4° het recht op de bescherming van een gezond leefmilieu;

5° het recht op culturele en maatschappelijke ontplooiing;

6° het recht op gezinsbijslagen.

que la Cour constitutionnelle n'aurait pas la possibilité de contrôler cette nouvelle disposition. En effet, l'article 7bis, se trouvant au Titre Ier bis, n'est pas directement une norme entrant dans le contrôle de la Cour constitutionnelle.

Le ministre souligne toutefois que, par un arrêt du 23 juillet 2023, la Cour constitutionnelle a reconnu le bien-être animal comme norme de référence: "la protection du bien-être animal constitue un objectif légitime d'intérêt général reconnu par la jurisprudence de la Cour de justice de l'Union européenne et par l'article 13 du Traité FUE."

En l'occurrence, en ce qui concerne la violation alléguée de la liberté du commerce et de l'industrie par le décret flamand examiné, la Cour rappelle que cette liberté n'est pas absolue. Une violation n'est possible que si la restriction n'est pas nécessaire ou si elle est disproportionnée par rapport à l'objectif poursuivi. Le décret attaqué peut être considéré comme une restriction à cette liberté, mais, selon la Cour, il peut en tout état de cause être justifié par l'objectif de protection du bien-être des animaux.

L'ingérence dans la liberté d'expression, en interdisant la fourniture de fausses informations et la publicité mensongère pour la vente d'un animal, est également justifiée, selon la Cour.

Dans le même arrêt, la Cour constitutionnelle a rappelé que la Cour de justice de l'Union européenne accorde aux États membres un large pouvoir d'appréciation en matière de protection du bien-être animal.

Un ajout à l'article 23 de la Constitution garantissant le bien-être animal aurait, toujours d'après les experts auditionnés au Sénat, plus d'impact juridique étant donné que la Cour constitutionnelle pourrait, dans ce cas-ci, exercer un contrôle direct à l'égard des nouvelles dispositions insérées et en imposer l'application. En effet, l'article 23 se trouvant dans le Titre II, ceci permet un contrôle direct de la Cour Constitutionnelle qui est compétente pour annuler, déclarer inconstitutionnel et suspendre des lois, décrets ou ordonnances pour violation du Titre II de la Constitution. Quelques constitutionnalistes considèrent que, constitutionnellement parlant, le bien-être animal n'a pas à sa place au titre II de la Constitution qui traite "des Belges et de leurs droits".

La portée juridique de ces propositions de révision a donc fait l'objet de nombreux débats et n'a pas fait l'unanimité entre les experts auditionnés sur la question.

Grondwettelijk Hof niet de mogelijkheid zou hebben toe te zien op deze nieuwe bepaling. Artikel 7bis, een bepaling onder Titel Ibis, valt immers niet onder het rechtstreekse toezicht van het Grondwettelijk Hof.

De minister benadrukt evenwel dat het Grondwettelijk Hof dierenwelzijn heeft erkend als referentienorm in een arrest van 23 juli 2023: "De bescherming van het dierenwelzijn is een legitiem doel van algemeen belang, erkend door de rechtspraak van het Hof van Justitie van de Europese Unie en door artikel 13 van het Verdrag inzake de werking van de EU."

In dat arrest heeft het Grondwettelijk Hof zich gebogen over een Vlaams decreet, omdat het een schending van de vrijheid van handel en nijverheid zou inhouden. Het Hof herinnerde er evenwel aan dat die vrijheid niet absoluut is. Er kan pas sprake zijn van een schending indien de beperking van de vrijheid niet noodzakelijk is of niet in verhouding staat tot het nagestreefde doel. Het bestreden decreet kan als een beperking van deze vrijheid worden beschouwd, maar volgens het Hof valt die beperking in elk geval te rechtvaardigen door de doelstelling van de bescherming van het dierenwelzijn.

De inmenging in de vrijheid van meningsuiting, door het verbieden van het verstrekken van onjuiste informatie en misleidende reclame voor de verkoop van een dier, is volgens het Hof ook gerechtvaardigd.

In hetzelfde arrest herinnert het Grondwettelijk Hof eraan dat het Hof van Justitie van de Europese Unie de lidstaten een ruime beoordelingsvrijheid geeft inzake de bescherming van het dierenwelzijn.

Een toevoeging aan artikel 23 van de Grondwet ter waarborging van het dierenwelzijn zou, nog steeds volgens de deskundigen die gehoord werden in de Senaat, een grotere weerslag hebben op juridisch vlak, omdat het Grondwettelijk Hof in dit geval rechtstreeks toezicht zou kunnen uitoefenen ten aanzien van de nieuwe ingevoegde bepalingen en de toepassing ervan kunnen opleggen. Artikel 23, dat zich in titel II bevindt, laat immers een rechtstreeks toezicht toe van het Grondwettelijk Hof, dat bevoegd is om de wetten, decreten of ordonnances te vernietigen, ongrondwettelijk te verklaren of te schorsen wegens schending van titel II van de Grondwet. Bepaalde grondwetspecialisten zijn van mening dat het dierenwelzijn grondwettelijk gezien geen plaats heeft in titel II van de Grondwet, over "de Belgen en hun rechten".

De juridische strekking van deze voorstellen tot herziening werd dus veelvuldig besproken. De gehoorde deskundigen zijn bovendien niet unaniem over de kwestie.

La jurisprudence de la Cour constitutionnelle du 20 juillet 2023 apporte sans doute un éclairage nouveau sur la controverse entre les articles 7*bis* et 23.

Suite à ces auditions, la commission des Affaires institutionnelles a décidé de rédiger une nouvelle proposition visant à choisir la disposition pouvant faire l'objet d'un consensus le plus large possible. Une nouvelle proposition a donc vu le jour et elle a été votée à l'unanimité le 5 octobre 2023 en commission des Affaires institutionnelles.

Le texte adopté en séance plénière par 47 voix pour 2 contre et une abstention au Sénat est le suivant:

“L'article 7*bis* de la Constitution est complété par un alinéa rédigé comme suit:

Dans l'exercice de leurs compétences respectives, l'État fédéral, les communautés et les régions veillent à la protection et au bien-être des animaux en tant qu'êtres sensibles.”

En 2006, lors de l'introduction de ce titre 1er*bis* dans la Constitution, l'intention du Constituant était claire concernant la *ratio legis* de cette initiative: “Le texte proposé n'est pas un texte purement politique, il lie les pouvoirs politiques: l'État, les Communautés et les Régions, les collectivités locales. (...) Les pouvoirs publics doivent, en d'autres termes, tenir compte des objectifs précités”.

La disposition constitutionnelle, cela a été dit au Sénat, rappelle au législateur, tant au niveau fédéral qu'au niveau des entités fédérées, qu'on ne peut plus transiger avec un tel sujet.

Cette proposition en 2023 vise ainsi à obliger les pouvoirs publics à veiller au bien-être des animaux et définit ceux-ci comme des êtres sensibles.

Les animaux sont une composante du droit à un environnement sain; le concept scientifique et médical extrêmement intéressant de “*One Health*”, selon lequel la santé humaine et la santé animale sont indissociables et étroitement liées, est appliqué par les autorités fédérales.

Le Code civil reconnaît déjà le caractère sensible des animaux depuis 2020 et ce projet a donc d'avantage une portée symbolique.

Il n'y aura pas d'effet direct sur les législations ou réglementations existantes.

Het arrest van het Grondwettelijk Hof van 20 juli 2023 werpt ongetwijfeld een nieuw licht op de controverse tussen de artikelen 7*bis* en 23.

Naar aanleiding van deze hoorzittingen heeft de commissie voor de Institutionele Aangelegenheden beslist een nieuw voorstel op te stellen om de bepaling te kiezen waarover een zo breed mogelijke consensus kan ontstaan. Daarom werd een nieuw voorstel ingediend, dat op 5 oktober 2023 eenparig werd aangenomen door de commissie voor de Institutionele Aangelegenheden.

De bepaling die tijdens de plenaire vergadering werd aangenomen met 47 tegen 2 stemmen en 1 onthouding, luidt als volgt:

“Artikel 7*bis* van de Grondwet wordt aangevuld met een lid, luidende:

Bij de uitoefening van hun respectieve bevoegdheden streven de Federale Staat, de Gemeenschappen en de Gewesten naar zorg voor dieren als wezens met gevoel.”

In 2006, toen deze titel *Ibis* in de Grondwet werd opgenomen, was duidelijk wat de intentie van de constituant was met betrekking tot de strekking van dit initiatief: “De tekst die wordt voorgesteld is geen zuiver politieke tekst, deze tekst bindt de politieke overheden: de staat, de gemeenschappen en de gewesten, de lokale overheden. (...) De overheden moeten met andere woorden rekening houden met bovenvermelde doelstellingen.”

Zoals gezegd in de Senaat herinnert de grondwettelijke bepaling er de wetgever, zowel op federaal niveau als op het niveau van de deelstaten, aan dat op een dergelijk onderwerp niet langer valt af te dingen.

Dit voorstel beoogt in 2023 aldus de overheid te verplichten te waken over het dierenwelzijn en definieert dieren als wezens met gevoel.

Dieren maken deel uit van het recht op een gezond leefmilieu. Het uiterst interessante wetenschappelijke en medische *One Health*-concept, volgens welk de gezondheid van mens en dier onlosmakelijk en nauw met elkaar verbonden zijn, wordt door de federale overheid toegepast.

Het Burgerlijk Wetboek erkent al sinds 2020 dat dieren wezens met gevoelens zijn. Dit ontwerp is dus veeleer symbolisch.

Er zullen geen rechtstreekse gevolgen zijn voor de bestaande wetgevingen of reglementeringen.

Tous ceux qui consacrent leur activité à nourrir l'humanité – en particulier les agriculteurs – ne doivent considérer cette inscription dans la Constitution comme une menace; tout au long de leurs travaux, les sénateurs ont eu le souci de ne pas compliquer la vie des professionnels du monde agricole.

On peut considérer que les animaux et leur bien-être sont déjà protégés par de nombreuses dispositions, dont le droit européen, et c'est aussi cela que la Cour constitutionnelle a reconnu.

Toutefois, diverses questions doivent être tranchées par le Constituant. Comme l'a rappelé Mme Laruelle dans son rapport en séance plénière, "la question du *standstill* a été posée à de multiples reprises au cours des auditions. L'article 7bis aura-t-il aussi pour effet d'interdire à l'autorité publique de réduire le niveau de protection accordé par la réglementation déjà en vigueur? Là encore, les experts ont été unanimes: c'est le constituant qui décide s'il souhaite attacher un effet de *standstill* à la disposition. Il est donc utile de le préciser dans nos travaux."

Le ministre est d'avis que les travaux de la commission de la Constitution et du Renouveau institutionnel doivent préciser l'intention du Constituant à cet égard. Une crainte a été exprimée par certains concernant la portée d'une obligation de *standstill*. La question est particulièrement discutée dans la doctrine et la jurisprudence à propos de l'article 23. Si le principe est simplement de consacrer la volonté de prendre en considération le bien-être animal dans les choix politiques et de ne pas procéder à un recul significatif de sa protection sans motif d'intérêt général, on peut considérer que le texte voté par le Sénat est clair à cet effet.

De même en ce qui concerne la définition de la notion d'animaux, il appartiendra aux différents législateurs de la faire préciser dans le cadre de leur large pouvoir d'interprétation.

En ce qui concerne la répartition des compétences, le texte issu du Sénat est neutre: le bien-être animal est une compétence régionale et la santé animale est fédérale, c'est-à-dire que les normes et leur contrôle relatifs à la santé des animaux, ainsi qu'à la qualité des produits d'origine animale en vue d'assurer la sécurité de la chaîne alimentaire, telles qu'elles sont prévues dans la loi du 24 mars 1987 relative à la santé des animaux, sont une compétence fédérale.

Le ministre ajoute enfin que le gouvernement n'a pas encore pris position par rapport à ce débat de l'inscription du bien-être animal dans la Constitution.

Al wie met zijn activiteit de mens voedt, in het bijzonder de landbouwers, moet deze inschrijving in de Grondwet niet zien als een bedreiging. Tijdens hun werkzaamheden hebben de senatoren erop gelet om het leven van de beroepsmensen in de landbouw niet ingewikkelder te maken.

Dieren en hun welzijn worden al beschermd door tal van bepalingen, waaronder het Europees recht, en precies dat heeft het Grondwettelijk Hof erkend.

Destituante zal echter een beslissing moeten nemen over verschillende kwesties. Daar wees ook mevrouw Laruelle op in het verslag dat ze uitbracht tijdens de plenaire vergadering: "Tot slot werd tijdens de hoorzittingen verschillende keren de vraag over de *standstill* gesteld. Zal artikel 7bis als gevolg hebben dat het de overheid verboden wordt het beschermingsniveau dat reeds in de geldende reglementering is voorzien, te verlagen? Daarover waren de experts eveneens unaniem: het is destituante die beslist of hij een *standstill* aan de bepaling wil toevoegen. Het is dus nuttig dat te preciseren in onze werkzaamheden."

De minister is van oordeel dat de intentie van destituante duidelijk naar voren moet komen in de werkzaamheden van de commissie voor Grondwet en Institutionele Vernieuwing. Door sommigen werd ongerustheid geuit over de reikwijdte van een *standstill*-verplichting. De kwestie werd in het bijzonder besproken in de rechtsleer en de rechtspraak over artikel 23. Als het louter de bedoeling is het streven naar dierenwelzijn op te nemen in de beleidskeuzes en de bescherming ervan niet merkkelijk terug te schroeven zonder reden van algemeen belang, kan worden gesteld dat het door de Senaat aangenomen voorstel op dat vlak duidelijk is.

Voorts moet de definitie van het begrip "dier" door de verschillende wetgevers worden verduidelijkt in het kader van hun ruime interpretatiebevoegdheid.

Wat de bevoegdheidsverdeling betreft, is het voorstel van de Senaat neutraal. Dierenwelzijn is een gewestbevoegdheid; diergezondheid een federale. Onder de federale bevoegdheid vallen dus de normen inzake diergezondheid en het toezicht daarop, alsook op de kwaliteit van de producten van dierlijke oorsprong, met het oog op het verzekeren van de veiligheid van de voedselketen, zoals bepaald in de diergezondheidswet van 24 maart 1987.

De minister voegt er tot slot aan toe dat de regering in dit debat over het opnemen van het dierenwelzijn in de Grondwet nog geen standpunt heeft ingenomen.

b) Proposition (Josy Arens, Catherine Fonck, Maxime Prévot, Vanessa Matz, Georges Dallemagne) de révision de l'article 7bis de la Constitution en vue de le compléter pour consacrer, comme objectif de politique générale de la Belgique fédérale, des communautés et des régions, le bien-être des animaux en tant qu'êtres sensibles, (DOC 55 3333/001).

La proposition entend compléter l'article 7bis de la Constitution par l'insertion d'un nouvel alinéa précisant que l'État fédéral, les communautés et les régions doivent veiller au bien-être des animaux en tant qu'êtres sensibles.

Il est renvoyé aux développements pour le surplus.

III. — DISCUSSION ET VOTES

M. Sander Loones (N-VA) souligne l'importance du projet: ce n'est pas tous les jours qu'on modifie la Constitution. Il est proposé aujourd'hui d'y ancrer également le bien-être animal. Aux yeux de la N-VA, le bien-être des animaux est très important. Le projet a été transmis par le Sénat. Le but n'est pas de refaire le travail accompli par ce dernier. La commission a néanmoins recueilli plusieurs avis supplémentaires. L'avis des professeurs Velaers et Foblets mérite qu'on s'y attarde plus longuement puisque les professeurs se sont penchés sur la question de savoir s'il existe une éventuelle obligation de *standstill* en matière de bien-être animal. Le projet choisit de modifier l'article 7bis de la Constitution, plutôt que l'article 23, ce qui crée une autre dynamique juridique. Une modification de l'article 23 de la Constitution aurait clairement fait naître une obligation de *standstill*. Il s'agirait d'une obligation de *standstill* relative, une diminution du niveau de protection n'étant pas totalement exclue lorsqu'il existe de bonnes raisons pour le faire. À ce stade, il n'est pas encore établi clairement si l'article 7bis de la Constitution contient également une obligation de *standstill*. Cette question doit être débattue maintenant.

Les professeurs Velaers et Foblets avancent les trois points suivants:

— Existe-t-il une obligation de *standstill*? Certains sénateurs se sont prononcés en ce sens; d'autres l'ont démenti. La Chambre doit prendre expressément position, de manière à faire apparaître clairement qu'une majorité des deux tiers soutient cette position.

— La Chambre doit aussi prendre expressément position sur la nature absolue ou relative de l'obligation de *standstill*. Le Sénat ne s'est pas prononcé à ce

b) Voorstel (Josy Arens, Catherine Fonck, Maxime Prévot, Vanessa Matz, Georges Dallemagne) tot herziening van artikel 7bis van de Grondwet, teneinde er het welzijn van de dieren als wezens met gevoel in op te nemen als algemene beleidsdoelstelling van het federale België, de gemeenschappen en de gewesten (DOC 55 3333/001).

Dit voorstel strekt ertoe artikel 7bis van de Grondwet aan te vullen met een lid dat preciseert dat de Federale Staat, de gemeenschappen en de gewesten dienen te waken over het welzijn van de dieren als wezens met gevoel.

Voor het overige wordt naar de toelichting verwezen.

III. — BESPREKING EN STEMMING

De heer Sander Loones (N-VA) benadrukt het belang van het ontwerp: de Grondwet wordt niet elke dag gewijzigd. Nu wordt voorgesteld om ook het dierenwelzijn in de Grondwet te verankeren. Voor de N-VA is dierenwelzijn zeer belangrijk. Het ontwerp is overgezonden door de Senaat. Het is niet de bedoeling om het werk van de Senaat over te doen. Wel heeft de commissie een aantal bijkomende adviezen ingewonnen. Bij het advies van de professoren Velaers en Foblets dient langer stilgestaan te worden. Zij gaan in op de vraag naar een eventuele *standstill*-verplichting met betrekking tot dierenwelzijn. Het ontwerp kiest ervoor om artikel 7bis van de Grondwet te wijzigen, niet artikel 23 van de Grondwet. Dat levert een andere juridische dynamiek op. Mocht men artikel 23 van de Grondwet hebben gewijzigd, zou er duidelijk een *standstill*-verplichting ontstaan. Het zou een relatieve *standstill*-verplichting zijn zodat een vermindering van het beschermingsniveau niet volledig uitgesloten is wanneer daar goede redenen voor zijn. Het is voorts nog niet duidelijk of ook artikel 7bis van de Grondwet een *standstill*-verplichting bevat. Dat debat moet nu gevoerd worden.

De professoren Velaers en Foblets schuiven drie punten naar voren:

— Is er een *standstill*-verplichting? Sommige senatoren hebben zich in deze zin uitgesproken; anderen hebben dit ontkend. De Kamer dient uitdrukkelijk stelling in te nemen en op zo'n manier dat duidelijk blijkt dat een tweederdemeerderheid hierachter staat.

— De Kamer moet ook uitdrukkelijk stelling innemen over de absolute of relatieve aard van de *standstill*-verplichting. In de Senaat werd hierover geen uitspraak

propos. Dans le débat, il faut indiquer clairement quelle est la marge laissée aux juges lorsqu'ils confronteront le bien-être animal aux intérêts économiques.

— Qu'entend-on par "pouvoirs publics"? Les communes et provinces, par exemple, sont-elles également destinataires des normes découlant de la disposition relative au bien-être animal?

La commission et la Chambre doivent donc se prononcer sur ces points.

M. Kristof Calvo (Ecolo-Groen) rejoint M. Loones sur l'importance du projet à l'examen, qui a déjà été largement débattu au Sénat. Plusieurs avis complémentaires ont été sollicités, notamment auprès des ministres régionaux en charge du bien-être animal. Le membre salue le fait que tous aient rendu un avis positif, malgré leurs divergences politiques. Le projet dispose donc d'une large adhésion. Au sein du monde académique également, il recueille un soutien massif, qui fait écho à une évolution plus large de la société où la question du bien-être animal gagne sans cesse du terrain. Il est préférable que la Constitution réponde à ces évolutions afin de garder le contact avec son temps, ainsi que le professeur Raf Geenens l'a souligné à juste titre. L'intervenant considère que le projet est mûr pour être mis aux votes.

M. Joris De Vriendt (VB) est d'accord pour dire qu'une révision de la Constitution doit être préparée avec le plus grand soin. Les avis supplémentaires se sont révélés précieux. Les professeurs Velaers et Foblets ont soulevé une série de points, auxquels le Sénat avait déjà partiellement répondu. L'obligation de *standstill* doit être relative pour que l'on puisse encore intervenir dans des situations exceptionnelles. La manière dont la Chambre doit traduire cette volonté est une autre question. Cela ne signifie pas que le projet doit être renvoyé aux calendes grecques. Il est mûr pour être voté.

M. Mathieu Bihet (MR) rappelle que ce texte a fait l'objet d'une approbation par le Sénat, et qu'il avait été soutenu à l'unanimité par son groupe. Les questions de certains collègues par rapport à certains points du texte sont légitimes, mais l'intervenant confirme le soutien plein et entier de son groupe sur ce texte en l'état.

M. Josy Arens (Les Engagés) souligne que son groupe se bat depuis un certain temps pour améliorer le bien-être animal.

M. Arens a accepté la décision de la commission de ne pas joindre à la discussion sa proposition de loi spéciale (DOC 55 3334) modifiant la loi spéciale du 6 janvier 1989 sur la Cour constitutionnelle afin d'élargir

gedaan. In het debat moet duidelijk blijken welke ruimte gelaten wordt aan rechters, bijvoorbeeld bij de afweging van dierenwelzijn tegenover economische belangen.

— Wat wordt verstaan onder de "overheid"? Zijn bijvoorbeeld de gemeenten en de provincies ook norm-bestemmingen van de bepaling inzake dierenwelzijn?

De commissie en de Kamer moeten zich dus uitspreken over deze punten.

De heer Kristof Calvo (Ecolo-Groen) valt de heer Loones bij wat het belang van het ter bespreking voorliggende ontwerp betreft. Het ontwerp is reeds uitgebreid besproken in de Senaat. Er werden een aantal bijkomende adviezen gevraagd, onder andere van de gewestministers bevoegd voor dierenwelzijn. Het lid verheugt zich erover dat al deze ministers positief adviseren, ondanks hun politieke diversiteit. Het ontwerp heeft dus een breed draagvlak. Ook in de academische wereld is er een breed draagvlak dat samenhangt met de ruimere maatschappelijk evolutie waarbij dierenwelzijn steeds belangrijker wordt. Het valt te verkiezen dat de Grondwet hierbij aansluit om niet de voeling met de tijdsgeschiedenis te verliezen, zoals professor Raf Geenens terecht heeft aangestipt. De spreker acht het ontwerp rijp voor een stemming.

De heer Joris De Vriendt (VB) is het ermee eens dat een herziening van de Grondwet zeer zorgvuldig moet worden voorbereid. De bijkomende adviezen zijn waardevol gebleken. De professoren Velaers en Foblets hebben een aantal punten aangehaald die deels reeds beantwoord zijn in de Senaat. De *standstill*-verplichting dient relatief te zijn, zodat in uitzonderlijke situaties nog opgetreden kan worden. Hoe de Kamer dit tot uiting dient te brengen, is een andere vraag. Dat betekent niet dat het ontwerp op de lange baan geschoven mag worden. Het ontwerp is rijp voor stemming.

De heer Mathieu Bihet (MR) herinnert eraan dat deze tekst door de Senaat werd goedgekeurd en door zijn fractie eenparig werd gesteund. De vragen van sommige collega's over bepaalde punten van de tekst zijn legitiem, maar de spreker bevestigt de volle steun van zijn fractie aan de huidige tekst.

De heer Josy Arens (Les Engagés) onderstreept dat zijn fractie er al een tijdje voor ijvert het dierenwelzijn te verbeteren.

De heer Arens heeft aanvaard dat de commissie heeft beslist zijn voorstel van bijzondere wet tot wijziging van de bijzondere wet van 6 januari 1989 op het Grondwettelijk Hof, teneinde de lijst van de bepalingen in het licht

aux dispositions du titre 1^{er}bis de la Constitution la liste des dispositions au regard desquelles la Cour exerce son contrôle. En effet, il fallait éviter que cela ne bloque les débats et la discussion du projet à l'examen qui est fondamentale. Les animaux sont des êtres sensibles, capables d'éprouver de la souffrance, de la peur et de l'appréhension, d'apprendre et d'entrer en relation entre eux et avec les êtres humains. Il convient dès lors de veiller à leur bien-être en leur donnant à boire et à manger en suffisance, en leur donnant du confort, en veillant à leur santé et à leur sécurité, en leur permettant d'exprimer les comportements propres à leur espèce et en ne leur infligeant pas de souffrances inutiles.

Son groupe soutiendra donc bien évidemment ce projet de réforme et insiste sur le fait qu'il n'est pas nécessaire de refaire le débat très approfondi qu'ont déjà tenu les sénateurs. Les nombreux avis reçus donnent la possibilité d'appréhender correctement l'évolution de la Constitution.

M. Marco Van Hees (PVDA-PTB) se joint aux intervenants précédents. Il est temps d'inscrire le bien-être des animaux dans la Constitution. Les animaux sont des êtres vivants dotés de sensibilité et ils nécessitent le respect. C'est un choix de société qui signifie que le bien-être animal est placé avant le profit. On constate en effet que l'élevage consiste en des millions d'animaux qui fournissent du lait, des œufs, de la viande. Le nombre d'exploitations ne cesse de diminuer alors que le nombre d'animaux ne cesse de croître. Parfois, la logique débridée du profit a des conséquences sur le traitement des animaux, notamment dans certains abattoirs. L'inscription dans la Constitution est donc indispensable. Il faudra en outre aller au-delà d'une simple inscription formelle dans la Constitution.

M. Patrick Dewael (Open Vld) fait observer que tous les groupes n'ont pas encore saisi la possibilité qui leur est offerte de s'exprimer. Le groupe Open Vld a voté contre le projet au Sénat, non pas parce que le bien-être animal est une question sans importance, bien au contraire. Beaucoup d'initiatives sont également prises en la matière au niveau régional. C'est ainsi qu'un projet de Code flamand du bien-être animal (*Codex Dierenwelzijn*) est actuellement examiné au Parlement flamand (n° 2030 (2023-2024) n° 1)). Ce projet va loin, à juste titre, et est même jugé exemplaire. Le groupe Open Vld soutient ce projet au Parlement flamand.

Le projet à l'examen semble relativement simple et vise à faire du bien-être animal un objectif constitutionnel général qui mettra tout le monde sur la même longueur d'onde. Or, c'est aller un peu vite en besogne. Il a délibérément été choisi d'inscrire le bien-être animal dans l'article 7bis de la Constitution en tant qu'objectif politique

waarvan het Hof zijn toetsing uitoefent, uit te breiden tot het bepaalde onder titel 1bis van de Grondwet (DOC 55 3334), niet aan de bespreking toe te voegen. Het was immers zaak te voorkomen dat dit de debatten en de bespreking van dit essentiële ontwerp zou blokkeren. Dieren zijn wezens met gevoel, die pijn, angst en stress kunnen ervaren, die kunnen leren en die met elkaar en met mensen in relatie kunnen staan. Dientengevolge moet over hun welzijn worden gewaakt: het dier moet voldoende te eten en te drinken krijgen, zich goed kunnen voelen, in een gezonde en veilige omgeving vertoeven, het gedrag mogen uiten dat bij zijn soort hoort en geenodeloos leed te verduren krijgen.

Zijn fractie zal dus uiteraard dit ontwerp tot herziening steunen en benadrukt dat het niet nodig is het al door de senatoren gevoerde grondige debat over te doen. De talrijke verleende adviezen maken het mogelijk de evolutie van de Grondwet juist te begrijpen.

De heer Marco Van Hees (PVDA-PTB) sluit zich bij de vorige sprekers aan. Het is tijd om het dierenwelzijn op te nemen in de Grondwet. Dieren zijn levende wezens met gevoel die eerbied verdienen. Dat is een maatschappelijke keuze die inhoudt dat het dierenwelzijn voorgaat op gewin. De dierenteelt draait immers om miljoenen dieren die melk, eieren en vlees leveren. Het aantal bedrijven blijft maar dalen, terwijl het aantal dieren maar blijft aangroeien. De ongebreidelde winstlogica heeft soms gevolgen voor de behandeling van de dieren, met name in bepaalde slachthuizen. De verankering in de Grondwet is dus absoluut noodzakelijk. Bovendien moet verder worden gegaan dan een louter formele opname in de Grondwet.

De heer Patrick Dewael (Open Vld) merkt op dat niet alle fracties de geboden mogelijkheid om zich uit te spreken al hebben aangenomen. De Open Vld-fractie heeft in de Senaat gestemd tegen het ontwerp. Dit is niet omdat dierenwelzijn onbelangrijk is – het tegendeel is waar. Ook op het niveau van de gewesten beweegt er veel inzake dierenwelzijn. In het Vlaams Parlement wordt momenteel een ontwerp van Codex Dierenwelzijn besproken (nr. 2030 (2023-2024) nr. 1) dat terecht ver gaat en zelfs toonaangevend is. De Open Vld-fractie in het Vlaams Parlement steunt dit ontwerp.

Het ontwerp lijkt vrij eenvoudig. Dierenwelzijn wordt een algemene grondwettelijke doelstelling waardoor alle neuzen in dezelfde richting zullen staan. Dat is te kort door de bocht. Er is bewust gekozen om het dierenwelzijn in artikel 7bis van de Grondwet in te schrijven als algemene beleidsdoelstelling. De vraag is nu wat de

général. La question est maintenant de savoir quelles en seront les conséquences. Une mention purement symbolique n'a guère d'utilité. En revanche, si cette inscription produit des effets juridiques, il faut le mentionner explicitement. Tous les juristes consultés s'accordent à dire que le projet aura des effets juridiques. Or, ces effets n'ont été que trop peu pris en compte au Sénat. Il a seulement été dit que l'inscription dans l'article 7bis aurait une portée moindre qu'une inscription dans l'article 23 de la Constitution. Le projet a par ailleurs fait l'objet d'un désaccord persistant entre, d'une part, ceux et celles qui préconisent des droits plus contraignants et, d'autre part, ceux et celles qui craignent d'aller trop loin. Cette situation ouvre ainsi des brèches pour l'activisme judiciaire, car les juges ne peuvent se montrer aussi activistes que si le législateur le leur permet.

L'intervenant partage la vision du professeur Bossuyt selon laquelle la Constitution sert à garantir les droits fondamentaux et les libertés.

Il soulève ensuite une série de questions. Une obligation de *standstill* s'appliquera-t-elle et dans quelle mesure? Le projet n'en fait pas mention. Il appartient pourtant au constituant de se prononcer à ce sujet. La Cour constitutionnelle déduit en effet une obligation de *standstill* de l'article 23 de la Constitution. La Cour l'interprète en outre de manière très large, ce qui nuit à l'efficacité de la politique.

Appartiendra-t-il aux autorités politiques ou aux juges de déterminer la portée de l'alinéa en projet de l'article 7bis de la Constitution? Il convient de souligner que la Cour constitutionnelle a déjà contrôlé à plusieurs reprises – par le détour des articles 10 et 11 de la Constitution – la législation au regard de l'article 7bis de la Constitution. Les cours et tribunaux ordinaires peuvent également tenir compte de l'article 7bis de la Constitution, comme l'a fait la cour d'appel de Bruxelles dans son fameux arrêt dans l'affaire climat.

Le projet aura-t-il par exemple des répercussions sur les abattages sans étourdissement? Ces abattages ne sont plus autorisés qu'à Bruxelles. L'intervenant estime qu'après l'adoption du projet, on ne pourra plus faire souffrir inutilement les animaux, de sorte que les abattages sans étourdissement seront interdits sur l'ensemble du territoire. Il ressort de la jurisprudence de la Cour de justice de l'Union européenne et de la Cour européenne des droits de l'homme que cette interdiction ne viole pas la liberté de religion.

L'intervenant cite ensuite l'avis des professeurs Velaers et Foblets: "Enfin, il appartient au constituant d'examiner s'il estime opportun d'apprécier lui-même tout motif qui justifierait d'affaiblir considérablement la protection

gevolgen hiervan zijn. Een louter symbolische vermelding is overbodig. Maar als er een juridische impact is, moet die duidelijk zijn. Alle geraadpleegde juristen zijn het erover eens dat het ontwerp juridische gevolgen zal hebben. In de Senaat heeft men te weinig stilgestaan bij deze gevolgen. Enkel is gezegd dat de opname in artikel 7bis minder verregaand is dan de opname in artikel 23 van de Grondwet. Voor het overige was er blijvende onenigheid tussen hen die meer afdwingbare rechten nastreven, en hen die vrezen dat men te ver gaat. Men maakt hier dus openingen voor rechterlijk activisme, want rechters kunnen maar zo activistisch zijn als de regelgever hen toelaat.

De spreker deelt de visie van professor Bossuyt dat de Grondwet dient om grondrechten en vrijheden te garanderen.

De spreker ontwaart een aantal vragen. Is er een *standstill*-verplichting en hoe intens is die? Het ontwerp laat zich hierover niet uit. De grondwetgever moet zich hierover uitspreken. In artikel 23 van de Grondwet leest het Grondwettelijk Hof immers een *standstill*-verplichting; het Hof interpreteert dat artikel ook zeer breed, wat efficiënt beleid bemoeilijkt.

Zal het aan de beleidsmakende overheden of aan de rechter toekomen om de draagwijdte van het ontworpen lid van artikel 7bis van de Grondwet te bepalen? Belangrijk hierbij is dat het Grondwettelijk Hof reeds meermaals – via de omweg van de artikelen 10 en 11 van de Grondwet – wetgeving heeft getoetst aan artikel 7bis van de Grondwet. Ook de gewone hoven en rechtbanken kunnen rekening houden met artikel 7bis van de Grondwet, zoals het hof van beroep te Brussel deed in het beruchte klimaat arrest.

Heeft het ontwerp een impact op bijvoorbeeld het onverdoofd slachten? Dat is momenteel enkel in Brussel nog toegestaan. Voor de spreker impliceert het ontwerp, eens aangenomen, dat men dieren niet onnodig doet lijden zodat onverdoofd slachten op het gehele grondgebied onmogelijk wordt. Uit de rechtspraak van het Hof van Justitie van de Europese Unie en van het Europees Hof voor de Rechten van de Mens blijkt dat een dergelijk verbod de godsdienstvrijheid niet schendt.

De spreker citeert vervolgens uit het advies van de professoren Velaers en Foblets: "Tenslotte moet de Constituante zich er over beraden of hij het wel wenselijk vindt om de beoordeling van de verantwoording van een

animale au regard de l'intérêt général, ou de laisser cette appréciation au juge. Il est clair que cette appréciation pourra déboucher sur des questions sensibles qui nécessiteront également, dans une large mesure, de mettre en balance des intérêts politiques. Il n'est par exemple pas exclu que des accords commerciaux internationaux aient pour effet de vouloir restreindre les exigences fixées en matière de bien-être animal. Le constituant entend-il laisser, en définitive, au législateur ou au juge le soin de mettre en balance le bien-être animal avec les intérêts économiques par exemple? Selon nous, il appartient au constituant, dans le cadre des travaux parlementaires préparatoires, d'opérer un choix délibéré et raisonné allant dans un sens ou dans l'autre." (traduction).

Or, le constituant n'a pas répondu jusqu'à présent aux questions posées par le membre. Les interprétations données au Sénat se sont révélées divergentes. Si la Chambre n'adopte pas une position claire, les juges choisiront l'interprétation qui leur paraît être la bonne. Les responsables politiques se permettront ensuite de critiquer l'activisme judiciaire en oubliant qu'ils en sont eux-mêmes à l'origine.

M. Dewael souligne que l'inscription du bien-être animal ne peut en aucun cas judiciairiser davantage la politique. Il faut exclure à tout prix un gouvernement des juges. Le groupe Open Vld soutient résolument les projets visant à améliorer le bien-être animal, mais le constituant doit veiller sur la Constitution et son application.

M. Servais Verherstraeten (cd&v) constate que la Chambre doit se prononcer sur la question de savoir si le bien-être animal devrait être inscrit dans la Constitution. Cette question a déjà été longuement débattue et une réponse y a déjà été apportée en partie au travers de l'article 13 du Traité sur le fonctionnement de l'Union européenne, qui impose aux États membres de veiller au bien-être animal. Ce Traité s'applique dans l'ordre juridique belge et y a même priorité sur la législation nationale. De plus, depuis 2020, les articles 3.38 et 3.39 du Code civil, inspirés du Traité précité, définissent les animaux comme des êtres vivants doués de sensibilité. Le membre se réjouit que M. Calvo reconnaisse que les transferts de compétences peuvent être très constructifs dans certains domaines. En effet, depuis la régionalisation de la compétence du bien-être animal en 2014, sa protection a été grandement améliorée, comme l'illustre l'exemple éloquent de l'interdiction de l'abattage sans étourdissement. Aucune révision de la Constitution n'a toutefois été nécessaire à cette fin. Le projet à l'examen est-il donc bien nécessaire?

aanzienlijke vermindering van dierenbescherming met het oog op het algemeen belang, aan zichzelf voor te behouden, dan wel dit aan de rechter toe te vertrouwen. Het moge duidelijk zijn dat er hier delicate vragen kunnen voorliggen die in aanzienlijke mate ook een politieke belangenafweging impliceren. Zo is het bijvoorbeeld niet uitgesloten dat internationale handelsverdragen tot gevolg kunnen hebben dat men de vereisten die men inzake dierenwelzijn stelt, wil verminderen. Wil de Constituante het uiteindelijk aan de wetgever dan wel aan de rechter overlaten om zich bijvoorbeeld over de afweging van dierenwelzijn t.a.v. economische belangen uit te spreken. Het komt ons voor dat de Constituante ter zake, in de parlementaire voorbereiding, een bewuste en beredeneerde keuze zou moeten maken in de ene of de andere zin."

Tot nog toe heeft destituante geen antwoord gegeven op de vragen die het lid stelt. In de Senaat bleken uiteenlopende interpretaties gegeven te worden. Zo de Kamer niet duidelijk is, zullen rechters kiezen welke interpretatie de juiste is. Politici zullen dan het rechterlijke activisme bekritisieren, terwijl ze vergeten dat enkel zij het pad voor dit activisme hebben geëffend.

De heer Dewael benadrukt dat de opname van het dierenwelzijn in geen geval het beleid verder mag juridiseren. Een *gouvernement des juges* is uit den boze. De Open Vld-fractie is een groot voorstander van de verbetering van het dierenwelzijn maar destituante moet waken over de Grondwet en de toepassing ervan.

De heer Servais Verherstraeten (cd&v) stelt vast dat de Kamer zich dient uit te spreken over de vraag of het dierenwelzijn een kapstok in de Grondwet nodig heeft. Daarover is reeds intensief gedebatteerd. Deels is er al op geantwoord door artikel 13 van het Verdrag inzake de werking van de Europese Unie, dat de lidstaten opdraagt zorg te hebben voor het dierenwelzijn. Dit Verdrag geldt in de Belgische rechtsorde en heeft hierin zelfs voorrang op de wetgeving. De artikelen 3.38 en 3.39 van het Burgerlijk Wetboek omschrijven dieren, sinds 2020, als levende wezens met een gevoelsvermogen, wat geïnspireerd was door voornoemd Verdrag. De spreker verheugt zich erover dat de heer Calvo het eens is dat in bepaalde materies bevoegdheidsoverdrachten zeer constructief kunnen zijn. Sinds 2014 is dierenwelzijn een gewestbevoegdheid en dit heeft het dierenwelzijn sterk bevorderd. Het verbod op onverdoofd slachten is een belangrijk voorbeeld hiervan. Maar hiervoor was geen grondwetsherziening nodig. Is het ter bespreking voorliggende ontwerp dan wel nodig?

Pour répondre à cette question, il faut choisir: soit la Constitution a une fonction symbolique, soit elle définit les compétences de l'État et protège les citoyens contre l'État. Classique, ce second choix présente aussi des avantages. M. Dewael a évoqué certains risques à juste titre. En effet, toute modification symbolique, même totalement compréhensible et défendable, peut avoir des conséquences juridiques. Ces conséquences demeurent incertaines mais pourraient surprendre à long terme. Le Sénat aurait pu être plus clair, par exemple en ce qui concerne l'obligation de *standstill*. Il a toutefois explicitement choisi de ne pas inscrire le bien-être animal à l'article 23 de la Constitution. Par conséquent, il ne figurera pas sous le Titre II de la Constitution concernant les droits des citoyens belges et des personnes en séjour régulier en Belgique. L'article 23 de la Constitution prévoit une obligation de *standstill*, mais pas l'article 7bis. Les développements de la proposition de révision (DOC Sénat n° 7-481/1) n'évoquent pas cette question non plus. Selon M. Verherstraeten, il ne peut donc nullement être question d'une obligation de *standstill* en matière de bien-être animal. MM. Loones et Dewael ont posé des questions pertinentes auxquels il convient de répondre. Cela ne signifie pas que le projet à l'examen peut être renvoyé aux calendes grecques.

À titre personnel, M. Verherstraeten estime qu'il ne serait pas souhaitable d'accorder des droits aux animaux. Se fondant sur une interprétation classique de la fonction de la Constitution, il ne considère pas non plus que la proposition de révision est souhaitable. Les conséquences potentiellement lourdes du projet à l'examen sont un autre point problématique. Le membre se félicite toujours que la sixième réforme de l'État, à laquelle il a œuvré, ait renforcé la protection du bien-être animal. Les articles 3.38 et 3.39 du Code civil traduisent aussi de belles avancées auxquelles il a contribué, dans ce cas avec M. Koen Geens. Selon le membre, il faut continuer à améliorer le bien-être animal, et le membre soutient son amélioration, mais cela ne signifie pas qu'il juge souhaitable de réviser la Constitution. Les avis divergent fortement à ce sujet au sein du cd&v.

M. Kris Verduyck (Vooruit) souligne que la Constitution est cruciale. En raison de la complexité de la procédure de révision, la Constitution ne peut être révisée qu'avec circonspection. Les velléités ponctuelles n'y ont pas leur place. L'attention accordée au bien-être animal est manifestement une évolution sociétale plus large de ces dernières décennies. Le bien-être animal est également devenu un domaine politique à part entière au niveau régional. La reconnaissance du bien-être animal dans la Constitution ne constitue dès lors pas une révolution sociétale. Le temps semble venu de prendre cette mesure. Le projet de révision vise à inscrire le bien-être animal dans l'article 7bis de la Constitution en tant

Een antwoord op deze vraag impliceert dat men kiest of de Grondwet een symbool is dan wel of ze de bevoegdheden van de Staat omschrijft en burgers beschermt tegen de Staat. De tweede optie is klassiek en heeft ook voordelen. De heer Dewael heeft terecht aangegeven dat er risico's zijn. Symbolische wijzigingen, zelfs indien ze geheel begrijpbaar en verdedigbaar zijn, kunnen juridische gevolgen hebben. Welke gevolgen dat zijn, blijft onzeker maar kan op lange termijn verrassend zijn. De Senaat had duidelijker kunnen zijn over bijvoorbeeld de *standstill*-verplichting. Wel heeft ze er duidelijk voor gekozen om het dierenwelzijn niet op te nemen in artikel 23 van de Grondwet, zodat het niet vermeld wordt in titel II van de Grondwet inzake de rechten van de Belgische burgers en van hen die rechtmatig in België verblijven. Artikel 23 van de Grondwet omvat een *standstill*-verplichting; artikel 7bis van de Grondwet bevat geen dergelijke verplichting. De toelichting van het ontwerp (DOC Senaat nr. 7-481/1) rept hier evenmin over. Voor de heer Verherstraeten kan er dan ook geen sprake zijn van een *standstill*-verplichting inzake dierenwelzijn. De heren Loones en Dewael hebben terecht vragen gesteld die beantwoord moeten worden. Dat betekent niet dat het ontwerp op de lange baan mag worden geschoven.

Persoonlijk oordeelt de heer Verherstraeten dat dierenrechten niet wenselijk zijn. Uit een klassieke interpretatie van de rol van een grondwet acht hij het ontwerp evenmin wenselijk. De mogelijk verregaande gevolgen van het ontwerp zijn ook een pijnpunt. Het blijft hem verheugen dat de zesde staatshervorming, waaraan hij heeft meegewerkt, de bescherming van het dierenwelzijn heeft versterkt. Ook de artikelen 3.38 en 3.39 van het Burgerlijk Wetboek zijn mooie verwezenlijkingen waaraan hij heeft meegewerkt, ditmaal in samenwerking met de heer Koen Geens. Een verdere versterking van het dierenwelzijn blijft wenselijk en krijgt steun van het lid, zonder dat hieruit volgt dat de herziening van de Grondwet wenselijk is. Binnen cd&v is er een grote diversiteit aan meningen over het onderwerp.

De heer Kris Verduyck (Vooruit) stipt aan dat de Grondwet belangrijk is. De moeilijke herzieningsprocedure leidt ertoe dat de Grondwet slechts met de nodige bedachtzaamheid gewijzigd kan worden. De waan van de dag zal niet in de Grondwet belanden. De aandacht voor dierenwelzijn is klaarblijkelijk een bredere maatschappelijke ontwikkeling van de voorbije decennia. Dierenwelzijn is in de gewesten ook een volwaardig bevoegdheidsdomein geworden. De erkenning van dierenwelzijn in de Grondwet is dus geen maatschappelijke revolutie. Het lijkt tijd om die stap te zetten. Het ontwerp beoogt om dierenwelzijn als algemene beleidsdoelstelling op te nemen in artikel 7bis van de Grondwet. Deze

qu'objectif politique général. Cette disposition a érigé le développement durable en objectif politique général.

Quel sera l'impact de cette révision? L'article 7*bis* de la Constitution revêt une valeur juridique, sans introduire de droit fondamental. La Cour constitutionnelle ne peut dès lors pas contrôler directement les lois, décrets et ordonnances à l'aune de cette disposition. Il n'appartient en effet pas aux juges de mener la politique. Il est en revanche possible d'effectuer ce contrôle de manière indirecte. Contrairement à l'article 23 de la Constitution, l'article 7*bis* ne contient pas d'obligation de *standstill*. L'intervenant considère que le projet de loi représente une mesure symbolique qui soutient le domaine politique régional du bien-être animal et garantit à l'opinion publique que la politique ne fera pas marche arrière en matière de bien-être animal.

Le Sénat a réalisé des travaux approfondis, comme le montrent les nombreuses auditions, et le projet adopté par 47 voix contre 2 et une abstention. La commission a demandé des avis écrits supplémentaires qui sont très similaires. Le groupe Vooruit se sent particulièrement conforté par ces avis et par le fait que plusieurs pays européens ont déjà consacré le bien-être animal dans leur Constitution. Il estime par conséquent que le projet est prêt à être soumis au vote.

Mme Claire Hugon (Ecolo-Groen) indique que les nouveaux avis, notamment des ministres régionaux, encouragent fortement à aller de l'avant avec ce projet de révision. En 2024, il n'est pas révolutionnaire, vu les connaissances en la matière, d'affirmer que les animaux sont des êtres sensibles. Le Code civil a déjà été adapté en 2020, et il est temps qu'il en soit de même avec la Constitution. De très nombreux citoyens appellent de leurs vœux une reconnaissance plus poussée des animaux et de leurs droits, ce qui est proposé par la présente réforme, pour chaque entité dans ses compétences.

S'agit-il d'une réforme purement symbolique, l'article 7*bis* ne faisant pas partie des normes contrôlées par la Cour constitutionnelle? Certains le pensent. Ce ne serait de toute façon pas un obstacle, car la Constitution sert aussi à affirmer des valeurs fondamentales pour notre société. L'inscription dans l'article 7*bis* pourra effectivement guider le Conseil d'État dans ses analyses, et le législateur dans les projets qu'il veut présenter. Il est important d'affirmer dans notre loi fondamentale que les animaux sont des êtres sensibles et doivent à ce titre être protégés.

M. David Clarinval, vice-premier ministre et ministre des Classes moyennes, des Indépendants, des PME et de l'Agriculture, des Réformes institutionnelles et

bepaling voerde duurzame ontwikkeling in als algemene beleidsdoelstelling.

Welke impact heeft deze herziening? Artikel 7*bis* van de Grondwet heeft juridische waarde zonder een grondrecht in te voeren. Het Grondwettelijk Hof kan wetten, decreten en ordonnances dus niet rechtstreeks toetsen aan deze bepaling. Het is immers niet aan rechters om het beleid te voeren. Onrechtstreekse toetsing is wel mogelijk. In tegenstelling tot artikel 23 van de Grondwet omvat artikel 7*bis* van de Grondwet geen *standstill*-verplichting. Voor de spreker is het ontwerp een symbolische maatregel die het gewestelijke beleidsdomein "dierenwelzijn" ondersteunt en de publieke opinie verzekert dat het beleid ter zake geen stappen terug zal zetten.

De Senaat heeft grondig gewerkt, zoals blijkt uit de talrijke hoorzittingen, en het ontwerp aangenomen met 47 tegen 2 stemmen en 1 onthouding. De commissie heeft bijkomende schriftelijke adviezen gevraagd die zeer gelijklopend zijn. De Vooruit-fractie voelt zich erg gesterkt door deze adviezen alsmede door het feit dat meerdere Europese landen reeds het dierenwelzijn in hun Grondwet hebben opgenomen; zij acht het ontwerp rijp voor stemming.

Mevrouw Claire Hugon (Ecolo-Groen) stelt dat de nieuwe adviezen, met name van de gewestministers, er sterk op aansturen vooruitgang te boeken met dit ontwerp tot herziening. Vandaag is het, gelet op de kennis ter zake, niet revolutionair te beweren dat dieren wezens met gevoel zijn. Het Burgerlijk Wetboek werd in 2020 al aangepast. Het is tijd dat hetzelfde gebeurt met de Grondwet. Heel veel burgers dringen aan op een grondigere erkenning van dieren en hun rechten. Dat is het oogmerk van deze hervorming, voor elke entiteit binnen haar bevoegdheden.

Gaat het om een louter symbolische hervorming, aangezien artikel 7*bis* geen deel uitmaakt van de door het Grondwettelijk Hof getoetste normen? Sommigen denken dat inderdaad. Dat zou in elk geval geen beletsel vormen, want de Grondwet dient ook tot het erkennen van voor onze samenleving essentiële waarden. De verankering in artikel 7*bis* zal de Raad van State daadwerkelijk kunnen leiden in zijn analyses en de wetgever in de ontwerpen die hij wil voorstellen. Het is belangrijk in onze Grondwet tot uitdrukking te brengen dat dieren wezens met gevoel zijn, die om die reden moeten worden beschermd.

De heer David Clarinval, vice-eersteminister en minister van Middenstand, Zelfstandigen, KMO's en Landbouw, Institutionele Hervormingen en Democratische

du *Renouveau démocratique*, rappelle que le Sénat s'est interrogé sur la possibilité de considérer que la disposition relative aux bien-être animal comportait une clause de *standstill*.

Différentes personnes auditionnées ont aussi exprimés une opinion à cet égard. Il appartient aux travaux préparatoires de faire, si possible, la lumière à cet effet sur la volonté du Constituant. La clause de non-régression en matière de protection des droits (reconnus à l'article 23 de la Constitution relatif aux droits économiques et sociaux) a déjà fait couler beaucoup d'encre et suscité une jurisprudence contrastée. Elle ne peut être simplement transposée ici pour l'article 7bis. Pour autant, il faut comprendre que le texte même qui complète l'article 7bis induit une orientation semblable.

“L'obligation de *standstill* (...) interdit au législateur compétent de réduire significativement le degré de protection offert par la législation applicable sans qu'existent pour ce faire des motifs d'intérêt général”. Certains arrêts récents substituent aux motifs d'intérêt général la nécessité d'une justification raisonnable. Comme le souligne la doctrine, l'exigence porte sur le fait d'opérer un test de proportionnalité en cas de recul significatif de la protection apportée, déjà imposée par la théorie générale des droits fondamentaux et déjà appliquée par différentes juridictions, dont la Cour de cassation.

L'obligation de *standstill* “s'oppose à ce que l'autorité compétente réduise sensiblement le niveau de protection offert par la législation applicable, sans qu'existent pour ce faire des motifs liés à l'intérêt général”.

Dès lors, un juge peut vérifier si un recul sensible ou significatif des droits est présent en comparant la norme litigieuse à la législation antérieurement applicable, et de procéder à l'identification de motifs d'intérêt général de nature à justifier le recul opéré. Il appartient à chaque législateur de définir les motifs d'intérêt général qu'il prend en compte et qui seront pertinents, proportionnés, légitimes, nécessaires, ...

En matière de bien-être animal, tout le sens de l'ajout à l'article 7bis est bien de confirmer qu'il y a un objectif général auquel le législateur ou le pouvoir exécutif doit confronter ses choix politiques: il ne peut porter atteinte (ou revenir en arrière) sans justification circonstanciée.

En ce qui concerne le bien-être animal, il s'agira de comparer l'ancienne disposition (par exemple, un décret, une loi, un arrêté) à la nouvelle; pas de considérer une comparaison entre une norme constitutionnelle et une

Vernieuwing, brengt in herinnering dat in de Senaat de vraag werd gesteld of het mogelijk is om in de bepaling met betrekking tot het dierenwelzijn een *standstill*-clausule te integreren.

Tijdens de hoorzitting hebben ook verschillende deskundigen daarover hun mening gegeven. Tijdens de voorbereidende parlementaire werkzaamheden zal, indien mogelijk, duidelijkheid moeten worden geschapen over de intentie van de grondwetgever. De non-regressieclausule inzake de bescherming van de (in artikel 23 van de Grondwet erkende economische en sociale) rechten heeft al veel inkt doen vloeien en aanleiding gegeven tot uiteenlopende rechtspraak. Die kan niet zomaar worden overgenomen voor artikel 7bis. De tekst ter aanvulling van artikel 7bis is echter van een gelijkaardige strekking.

“De *standstill*-verplichting (...) verbiedt de bevoegde wetgever het beschermingsniveau aanzienlijk te verminderen, zonder dat daartoe redenen van algemeen belang bestaan.” In sommige recente arresten hebben de redenen van algemeen belang plaats gemaakt voor de noodzaak van een redelijke verantwoording. Zoals in de rechtsleer wordt beklemtoond, houdt die vereiste een evenredigheidstoets in, zo de geboden bescherming er aanmerkkelijk op achteruitgaat. Die vereiste wordt reeds opgelegd door de algemene leer van de grondrechten en wordt reeds door verschillende rechtscolleges, waaronder het Hof van Cassatie, toegepast.

De *standstill*-verplichting “verzet zich ertegen dat de bevoegde autoriteit het beschermingsniveau geboden door de toepasselijke wetgeving gevoelig vermindert zonder dat daartoe redenen van algemeen belang bestaan.”

Bijgevolg kan een rechter nagaan of er sprake is van een gevoelige of merkelijke achteruitgang van de rechten, door de betwiste norm te vergelijken met de voorheen geldende wetgeving, en vervolgens de redenen van algemeen belang te identificeren die die achteruitgang kunnen verantwoorden. Het komt elke wetgever toe de redenen van algemeen belang te bepalen die volgens hem relevant, proportioneel, legitiem enzovoort zijn.

Wat het dierenwelzijn betreft, wordt met de aanvulling van artikel 7bis een algemene doelstelling bevestigd waaraan de wetgever of de uitvoerende macht hun politieke keuzes moeten toetsen: zij mogen er geen afbreuk aan doen (of erop terugkomen) zonder een omstandige verantwoording.

Wat het dierenwelzijn betreft, zal de oude bepaling (bijvoorbeeld een decreet, een wet, een besluit) met de nieuwe moeten worden vergeleken; het gaat daarbij niet om het vergelijken van de hiërarchie tussen

disposition inférieure. Et de voir s'il existe une justification raisonnable en cas de recul significatif. Autrement dit, le législateur est invité à examiner cette question du bien-être animal lorsqu'il intervient, à prendre en considération les données connues en la matière (souffrance animale et besoins physiologiques) et à fournir une justification raisonnable ou liée à l'intérêt général en cas de recul significatif. En somme, opérer un contrôle de proportionnalité qui tient compte de la définition des animaux comme "êtres sensibles".

Il s'agit donc d'une obligation négative, de ne pas porter atteinte au bien-être animal et non d'une obligation positive, de prendre des mesures particulières en vue de respecter un quelconque droit-créance.

La disposition constitutionnelle ne va pas modifier la législation en matière de transport d'animaux, de commerce d'animaux, d'utilisation des animaux en matière de divertissement, d'abattage rituel, d'expérimentation, de chasse et de pêche, ou d'agriculture; par contre, l'évolution de ces législations nécessitera plus encore demain qu'aujourd'hui, qu'une motivation adéquate puisse être donnée par le législateur.

En ce qui concerne cette interprétation de l'effet de la modification de l'article 7bis, les avis écrits reçus par votre commission ne sont pas réellement unanimes, mais les professeurs Velaers et Foblets, Uyttendaele, Jenart, entre autres, reconnaissent que le texte donne un effet relatif de *standstill*.

La synthèse proposée par les professeurs Velaers et Foblets au point 8 de leur avis est éclairante:

"Alhoewel het duidelijk is dat de bepalingen in titel Ibis, anders dan deze in titel II over de Belgen en hun rechten, geen voor de rechter afdwingbare subjectieve rechten waarborgen, toch gaat het o.i. wel degelijk om rechtsregels die een "gedragslijn" opleggen, een "dwingende opdracht" geven aan alle overheden van het land. Die opdracht heeft weliswaar een zwak juridisch gehalte. Ze verplicht de overheden slechts om te "streven" naar bescherming van en zorg voor dieren als wezens met gevoel. Ze legt geen resultaatsverplichting, doch slechts een inspanningsverplichting op. Het komt aan die overheden zelf toe om in te vullen op welke wijze zij dit streven invullen. De bepalingen hebben geen "rechtstreekse werking", in deze zin dat ze niet voor de rechter kunnen worden ingeroepen om er een afdwingbare verplichting uit af te leiden voor de burgers om dieren op een welbepaalde wijze te behandelen of

een grondwettelijke norm en een lagere rechtsnorm. En er zal moeten worden nagegaan of een eventuele merkelijke achteruitgang redelijk kan worden verantwoord. De wetgever wordt met andere woorden bij zijn werkzaamheden verzocht aandacht te schenken aan dit dierenwelzijnsaspect, rekening te houden met ter zake bekende gegevens (dierenleed en fysiologische behoeften) en bij een merkelijke achteruitgang te zorgen voor een redelijke verantwoording of een verantwoording op grond van het algemeen belang. Samengevat: er is een evenredigheidstoets nodig waarbij rekening wordt gehouden met de definitie van dieren als "wezens met gevoel".

Het gaat dus om een negatieve verplichting teneinde geen afbreuk te doen aan het dierenwelzijn, en niet om een positieve verplichting die specifieke maatregelen vergt om een recht te doen eerbiedigen.

De grondwettelijke bepaling zal geen wijzigingen aanbrengen in de wetgeving inzake het vervoer van dieren, de handel in dieren, het gebruik van dieren voor ontspanning, het ritueel slachten van dieren, experimenten op dieren, jacht, visserij of landbouw; het zal echter in de toekomst nog meer dan vandaag nodig zijn dat de wetgever wijzigingen aan die wetgevingen gepast kan verantwoorden.

Wat die interpretatie van de impact van de wijziging van artikel 7bis betreft, zijn de schriftelijke adviezen die de commissie heeft ontvangen niet echt unaniem, maar onder anderen de professoren Velaers en Foblets, Uyttendaele en Jenart erkennen dat in de tekst een relatief *standstill*-effect vervat zit.

De samenvatting van de professoren Velaers en Foblets in punt 8 van hun advies is duidelijk:

"Alhoewel het duidelijk is dat de bepalingen in titel Ibis, anders dan deze in titel II over de Belgen en hun rechten, geen voor de rechter afdwingbare subjectieve rechten waarborgen, toch gaat het o.i. wel degelijk om rechtsregels die een "gedragslijn" opleggen, een "dwingende opdracht" geven aan alle overheden van het land. Die opdracht heeft weliswaar een zwak juridisch gehalte. Ze verplicht de overheden slechts om te "streven" naar bescherming van en zorg voor dieren als wezens met gevoel. Ze legt geen resultaatsverplichting, doch slechts een inspanningsverplichting op. Het komt aan die overheden zelf toe om in te vullen op welke wijze zij dit streven invullen. De bepalingen hebben geen "rechtstreekse werking", in deze zin dat ze niet voor de rechter kunnen worden ingeroepen om er een afdwingbare verplichting uit af te leiden voor de burgers om dieren op een welbepaalde wijze te behandelen of niet te behandelen. Artikel 7bis

niet te behandelen. Artikel 7bis valt tenslotte ook niet binnen het toetsingsbereik van het Grondwettelijk Hof.”

Le gouvernement peut rejoindre les remarques de différents avis sur l'absence de reconnaissance de droit subjectif. Il y a des obligations imposées aux humains, selon certains d'entre eux, ce qui est fort différent d'une reconnaissance de droits subjectifs.

Il faut concevoir l'objectif général de politique contenu dans la modification de l'article 7bis comme une invitation formelle aux législateurs de prendre en compte le bien-être des animaux, êtres sensibles, dans leurs législations et justifier un éventuel recul significatif au bien-être animal par rapport à des objectifs d'intérêt général. La Cour constitutionnelle le faisait déjà, la Cour européenne de Justice et la Cour européenne des droits de l'homme aussi.

Comme le précisent les professeurs Velaers et Foblets dans leur avis:

“Zo zal de rechter bij de beoordeling van de legitimiteit en de proportionaliteit van een beperking van een grondrecht, voortaan ook in artikel 7bis van de grondwet een argument vinden om te stellen dat hij in zijn afweging het belang van het dierenwelzijn dient te betrekken. Dat gebeurt overigens nu reeds, zoals blijkt uit de rechtspraak van het Grondwettelijk Hof, van het Hof van Justitie van de Europese Unie en het Europees Hof voor de Rechten van de Mens. Ook wanneer regels uit het burgerlijk recht, het strafrecht, het dierenwelzijnsrecht enz. voor meerdere interpretaties vatbaar zijn, zal de rechter er moeten mee rekening houden dat de zorg voor het dierenwelzijn voortaan een ook door de Belgische grondwetgever uitdrukkelijk erkend belang is”.

Cette conclusion, nuancée mais convaincante, ne rejoint pas celle de la professeure Verniers quand elle estime qu'il convient de modifier la loi spéciale sur les compétences de la Cour Constitutionnelle, ni celle du professeur Bossuyt sur les effets juridiques de la disposition. En outre, il apparaît que les conclusions du professeur Bossuyt dans son avis sur les conséquences de l'article 7 bis proposé ne peuvent être suivies: l'article 13 du Traité européen a une portée telle au quotidien dans la confection du droit européen que le ministre ne peut le suivre dans l'idée qu'un désavantage des agriculteurs belges vis-à-vis des collègues européens pourrait être trouvé dans l'insertion du bien-être animal parmi les objectifs politiques.

De même, il ne peut être envisagé de rendre inopérant l'article 13 en raison de la place que le droit conventionnel

valt tenslotte ook niet binnen het toetsingsbereik van het Grondwettelijk Hof.”

De regering kan akkoord gaan met de opmerkingen uit verschillende adviezen dat er geen subjectieve rechten worden erkend. Volgens sommige van die adviezen worden er verplichtingen aan mensen opgelegd, wat helemaal iets anders is dan een erkenning van subjectieve rechten.

De algemene beleidsdoelstelling die met de wijziging van artikel 7bis wordt beoogd, is een formele uitnodiging aan de wetgevers om in hun wetgeving rekening te houden met het welzijn van dieren, die wezens met gevoel zijn, en om een eventuele merkelijke achteruitgang van het dierenwelzijn te verantwoorden op grond van doelstellingen van algemeen belang. Het Grondwettelijk Hof heeft dit al gedaan, net als het Europees Hof van Justitie en het Europees Hof voor de Rechten van de Mens.

Zoals de professoren Velaers en Foblets in hun adviezen verduidelijken:

“Zo zal de rechter bij de beoordeling van de legitimiteit en de proportionaliteit van een beperking van een grondrecht, voortaan ook in artikel 7bis van de grondwet een argument vinden om te stellen dat hij in zijn afweging het belang van het dierenwelzijn dient te betrekken. Dat gebeurt overigens nu reeds, zoals blijkt uit de rechtspraak van het Grondwettelijk Hof, van het Hof van Justitie van de Europese Unie en het Europees Hof voor de Rechten van de Mens. Ook wanneer regels uit het burgerlijk recht, het strafrecht, het dierenwelzijnsrecht enz. voor meerdere interpretaties vatbaar zijn, zal de rechter er moeten mee rekening houden dat de zorg voor het dierenwelzijn voortaan een ook door de Belgische grondwetgever uitdrukkelijk erkend belang is”.

Deze genuanceerde maar overtuigende conclusie komt niet overeen met die van professor Verniers, die van oordeel is dat de bijzondere wet betreffende de bevoegdheden van het Grondwettelijk Hof moet worden gewijzigd. Al evenmin spoort ze met de conclusie van professor Bossuyt over de juridische gevolgen van de bepaling. Bovendien lijkt het dat de conclusies uit het advies van professor Bossuyt over de gevolgen van het voorgestelde artikel 7bis niet kunnen worden gevolgd: artikel 13 van het Europees Verdrag heeft een zodanige impact op de opmaak van het Europese recht dat de minister hem niet kan volgen in het idee dat Belgische landbouwers een nadeel ten opzichte van hun Europese collega's zouden kunnen ondervinden wanneer dierenwelzijn in de beleidsdoelstellingen worden opgenomen.

Het onwerkzaam maken van artikel 13 kan evenmin worden overwogen, aangezien het verdragsrecht in

se voit accorder en Belgique. Les politiques agricoles sont largement définies au niveau européen, l'objectif n'est, en tout état de cause, pas de faire en sorte qu'un préjudice concurrentiel puisse advenir. Les avis des professeurs Verniers et Jenart rappellent les effets du droit conventionnel, ici européen, et d'une disposition semblable en Allemagne. Il apparaît au ministre qu'ils peuvent être rejoints dans leurs avis par le constituant.

Il n'y a pas de reconnaissance du droit des animaux, et le texte ici ne reconnaît à personne le droit de faire valoir le droit des animaux.

De même, le Constituant n'entend pas revenir sur le choix du législateur de reconnaître les animaux comme êtres doués de sensibilité.

Il appartient aussi au législateur de définir quels animaux sont concernés par telle disposition et de justifier les différences entre animaux sauvages, domestiques et d'élevage.

La question qui restera évolutive est celle de la définition des animaux.

M. Sander Loones (N-VA) rappelle l'importance d'une modification de la Constitution. L'ensemble des intervenants ont reconnu l'importance juridique du projet à l'examen et en particulier de l'obligation de *standstill*. Il avait espéré que tous les groupes prennent position aujourd'hui sur cette obligation, mais cela n'a pas eu lieu. Il n'y a pas de majorité des deux tiers concernant l'obligation de *standstill*. La conclusion semble être que le contexte juridique actuel sera maintenu.

M. Kristof Calvo (Ecolo-Groen) fait observer que l'avis de la Chambre ne sera connu qu'à l'issue du vote en séance plénière. Le débat peut y prendre une autre tournure qu'en commission. Il s'indique donc de procéder au vote en commission afin que la séance plénière puisse se prononcer. Il conviendra toutefois de prévoir suffisamment de temps pour la préparation du débat en plénière.

M. Sander Loones (N-VA) précise qu'il avait seulement tiré une conclusion provisoire.

M. Patrick Dewael (Open Vld) s'étonne de la tournure prise par le débat. La clarté doit être faite concernant les conséquences juridiques d'une révision de l'article 7bis de la Constitution, mais celles-ci ne sont pas claires actuellement. Les juges auront ainsi tout le loisir d'imposer leur propre interprétation. Il répète qu'il convient de clarifier l'existence et la portée de l'obligation

België een belangrijke plaats inneemt. Het landbouwbeleid wordt grotendeels op Europees niveau bepaald. Het is geenszins de bedoeling dat die bepaling voor een concurrentieel nadeel zorgt. De adviezen van de professoren Verniers en Jenart verwijzen naar de gevolgen van het verdragsrecht – in dit geval het Europese verdragsrecht – en naar een gelijkaardige bepaling die in Duitsland van toepassing is. Het komt de minister voor dat de grondwetgever zich achter hun adviezen zal kunnen scharen.

Het gaat hier niet om het erkennen van dierenrechten en de huidige tekst kent niemand het recht toe dierenrechten te doen gelden.

Zo ook zal de grondwetgever niet terugkomen op de keuze van de wetgever om dieren te erkennen als wezens met gevoel.

Het komt de wetgever eveneens toe te definiëren op welke dieren die bepaling betrekking heeft en het verschil te verantwoorden tussen wilde dieren, huisdieren en fokdieren.

De definitie van de dieren waarop de bepaling van toepassing is, is het enige aspect dat zal blijven evolueren.

De heer Sander Loones (N-VA) herinnert aan het belang van een grondwetswijziging. Alle sprekers hebben het juridische belang van het ter bespreking voorliggende ontwerp erkend, in het bijzonder de *standstill*-verplichting. Hij had gehoopt dat alle fracties nu stelling zouden innemen over die *standstill*-verplichting, wat echter niet gebeurd is. Er is geen tweederdemeerderheid inzake de *standstill*-verplichting. De huidige juridische context blijft dan ook behouden, zo lijkt de conclusie te zijn.

De heer Kristof Calvo (Ecolo-Groen) merkt op dat de opvatting van de Kamer pas zal blijken bij de stemming in de plenaire vergadering. Daar kan het debat een andere wending nemen dan het debat in commissie. Het is dus wenselijk dat er gestemd wordt in commissie zodat de plenaire vergadering zich kan uitspreken. Wel is het raadzaam dat er voldoende tijd is om de plenaire bespreking voor te bereiden.

De heer Sander Loones (N-VA) verduidelijkt dat hij slechts een tussentijdse conclusie trok.

De heer Patrick Dewael (Open Vld) vindt het debat vreemd. Er moet duidelijkheid komen over de juridische gevolgen van een herziening van artikel 7bis van de Grondwet maar die duidelijkheid ontbreekt. Op deze manier krijgen rechters ruim baan om hun eigen interpretatie door te zetten. Hij herhaalt dat het bestaan en de omvang van de *standstill*-verbintenis verduidelijkt

de *standstill*. En l'absence de clarification, l'intervenant pense qu'il s'abstiendra lors du vote. Il reconnaît que le projet à l'examen ne fait pas l'unanimité au sein du groupe Open Vld.

Un report du vote à brève échéance est donc souhaitable. Ce seront probablement les mêmes intervenants qu'en commission qui prendront la parole en séance plénière, de sorte que l'on peut difficilement espérer que la séance plénière apporte davantage de clarté. L'intervenant rappelle que la Cour constitutionnelle a déjà examiné si aucune disposition légale ne viole l'article 7bis de la Constitution, ce que certains intervenants semblent oublier. Il répète ses questions concernant l'obligation de *standstill* et les instances compétentes pour interpréter l'article 7bis de la Constitution.

M. Kris Verduyckt (Vooruit) rappelle qu'il a dit que la Cour constitutionnelle peut évaluer indirectement les lois, décrets et ordonnances à l'aune de l'article 7bis de la Constitution.

Selon M. Sander Loones (N-VA), l'avis des professeurs Velaers et Foblets implique que le Parlement doit se prononcer expressément en faveur d'une obligation de *standstill* si l'objectif est de créer une telle obligation. Il n'y a pas de majorité des deux tiers en faveur de cette obligation. Même le groupe Vooruit, qui s'est prononcé clairement au Sénat pour une obligation de *standstill*, tient maintenant des propos nettement plus prudents. Le débat pourra évoluer en séance plénière. L'intervenant estime que la clarté réclamée par M. Dewael existe donc déjà.

M. Kristof Calvo (Ecolo-Groen) se rallie à l'intervention de M. Loones. La clarté a maintenant été faite concernant l'obligation de *standstill*, mais elle ne sera définitive qu'après le vote en séance plénière. En effet, la décision de la commission ne sera pas nécessairement identique à celle de la séance plénière. Ce principe s'applique d'autant plus à ce dossier, dans le cadre duquel plusieurs intervenants ont fait part de désaccords au sein de leurs groupes.

M. Hervé Rigot (PS) propose de demander l'avis du Service juridique de la Chambre par rapport aux questions posées par les uns et les autres sur les conséquences juridiques de l'adoption de cette réforme.

M. Kristof Calvo (Ecolo-Groen) soutient cette proposition mais suggère que cette demande d'avis ait lieu en vue de la mise à l'ordre du jour de la séance plénière, afin que cela n'empêche pas d'adopter ce projet en commission aujourd'hui.

moeten worden. Zonder duidelijkheid hierover meent de spreker dat hij zich zou onthouden. Weliswaar is er in de Open Vld-fractie geen eenstemmigheid over het ter bespreking voorliggende ontwerp.

Een kort uitstel van de stemming is dus wenselijk. Vermoedelijk zullen dezelfde sprekers in de commissie en in de plenaire vergadering het woord nemen, waardoor bezwaarlijk verwacht kan worden dat de plenaire vergadering meer duidelijkheid zal verschaffen. De spreker herinnert eraan dat het Grondwettelijk Hof reeds getoetst heeft aan artikel 7bis van de Grondwet, wat sommige sprekers lijken te vergeten. Hij herhaalt zijn vragen over de *standstill*-verplichting en over wie bevoegd is om artikel 7bis van de Grondwet te interpreteren.

De heer Kris Verduyckt (Vooruit) herinnert eraan dat hij heeft gezegd dat het Grondwettelijk Hof onrechtstreeks kan toetsen aan artikel 7bis van de Grondwet.

De heer Sander Loones (N-VA) is van oordeel dat het advies van de professoren Velaers en Foblets inhoudt dat het Parlement zich uitdrukkelijk moet uitspreken ten gunste van een *standstill*-verplichting indien het de bedoeling is dat een dergelijke verplichting ontstaat. Er is geen tweederdemeerderheid ten gunste van een *standstill*-verplichting. Zelfs de Vooruit-fractie, die zich in de Senaat duidelijk uitsprak voor een *standstill*-verplichting, gebruikt nu beduidend voorzigtigere bewoordingen. In de plenaire vergadering kan het debat verder evolueren. De spreker meent dat de duidelijkheid die de heer Dewael vraagt, dus wel bestaat.

De heer Kristof Calvo (Ecolo-Groen) valt de heer Loones bij. Momenteel is er geen onduidelijkheid meer over de *standstill*-verplichting maar definitieve duidelijkheid is er pas wanneer de plenaire vergadering zich zal hebben uitgesproken. De uitspraak van de commissie is trouwens niet noodzakelijk identiek aan de uitspraak van de plenaire vergadering. Dat geldt nog meer in dit dossier, waarin meerdere sprekers gewag maakten van onenigheden in hun fracties.

De heer Hervé Rigot (PS) stelt voor de Juridische Dienst van de Kamer te verzoeken om een advies te formuleren over eenieders vragen inzake de juridische gevolgen van de goedkeuring van deze hervorming.

De heer Kristof Calvo (Ecolo-Groen) steunt dit voorstel, maar oppert om dit advies te vragen met het oog op de agendering voor de plenumvergadering, zodat dit de goedkeuring van dit ontwerp in de commissie vandaag niet belemmert.

M. Josy Arens (Les Engagés) regrette de constater que la majorité est divisée sur ce sujet auquel il tient énormément. On dispose de suffisamment d'avis, dans leur toute grande majorité positifs sur le projet de réforme, en ce compris les avis des ministres régionaux. Au vu des expressions des uns et des autres, il regrette que la commission n'ait pas voulu joindre sa proposition de loi spéciale (DOC 55 3334) modifiant la loi spéciale du 6 janvier 1989 sur la Cour constitutionnelle afin d'élargir aux dispositions du titre 1er *bis* de la Constitution la liste des dispositions au regard desquelles la Cour exerce son contrôle.

Il faut passer au vote de ce projet sans plus tarder. La législature touche à sa fin, il faut aboutir.

M. Patrick Dewael (Open Vld) ne veut pas retarder les travaux. Un avis du Service juridique sur les questions d'ordre juridique qui ont été posées, remis dans un court délai, permettrait à la commission de se revoir prochainement afin de passer au vote, en disposant de toutes les réponses nécessaires à ces questionnements. La seconde piste serait de voter en commission aujourd'hui, et de laisser la séance plénière apporter la clarté sur les positionnements des uns et des autres quant aux implications juridiques. Il ajoute qu'en cas de vote aujourd'hui, il s'abstiendra.

M. Joris De Vriendt (VB) insiste pour que la commission passe au vote aujourd'hui. Il regrette les manœuvres de retardement de certains.

M. Kristof Calvo (Ecolo-Groen) est d'avis que M. Dewael ne cherche pas à retarder les travaux mais à obtenir de la clarté. Il réitère la proposition de demander un avis juridique en vue de la séance plénière. Cela permettrait de réconcilier les différentes positions exprimées sur la procédure.

M. Servais Verherstraeten (cd&v) souhaite que la Chambre se prononce sur ce projet de réforme encore avant la fin de la législature. Il constate que semble se dégager une majorité, à tout le moins une majorité simple, sur le texte dans cette commission, ce qu'il faut respecter en tant que démocrate. Il souligne que les travaux préparatoires doivent être le plus clairs possible afin de permettre une interprétation correcte de la législation par la suite. Il rappelle enfin que son comportement de vote personnel ne préjuge pas du comportement qui sera adopté par son groupe en séance plénière.

De heer Josy Arens (Les Engagés) hecht erg veel belang aan dit onderwerp en betreurt dat de meerderheid er verdeeld over is. De commissie beschikt over voldoende en overwegend positieve adviezen over het hervormingsontwerp, waaronder die van de ministers van de gewesten. Gelet op de interventies van eenieder vindt hij het jammer dat de commissie de toevoeging heeft geweigerd van zijn voorstel van bijzondere wet tot wijziging van de bijzondere wet van 6 januari 1989 op het Grondwettelijk Hof, teneinde de lijst van de bepalingen in het licht waarvan het Hof zijn toetsing uitoefent, uit te breiden tot het bepaalde onder titel *lbis* van de Grondwet (DOC 55 3334).

Er moet onverwijld worden overgegaan tot de stemming van dit ontwerp. De zittingsperiode loopt op haar laatste benen. Dit moet worden afgewerkt.

De heer Patrick Dewael (Open Vld) wil de werkzaamheden niet vertragen. Indien de Juridische Dienst op korte termijn een advies inzake de aangehaalde juridische aspecten verstrekt, zou de commissie spoedig weer kunnen samenkomen om met de nodige antwoorden op die vragen over te gaan tot de stemming. De tweede mogelijkheid zou zijn om vandaag in de commissie te stemmen en het aan de plenaire vergadering over te laten om duidelijkheid te scheppen in ieders standpunten inzake de juridische gevolgen. Hij voegt eraan toe dat hij zich zal onthouden, indien er vandaag wordt gestemd.

De heer Joris De Vriendt (VB) dringt erop aan dat commissie vandaag tot de stemming overgaat. Hij betreurt de vertragsmanoeuvres van sommigen.

De heer Kristof Calvo (Ecolo-Groen) is van oordeel dat de heer Dewael niet beoogt de werkzaamheden te vertragen, maar helderheid poogt te scheppen. Hij herhaalt het voorstel om een juridisch advies te vragen met het oog op de plenaire vergadering. Zulks zou zorgen voor een verzoening van de verschillende standpunten over de procedure.

De heer Servais Verherstraeten (cd&v) wil dat de Kamer zich nog vóór het einde van de zittingsperiode uitspreekt over dit hervormingsontwerp. Hij stipt aan dat er in deze commissie een meerderheid – of minstens een gewone meerderheid – over de tekst tot stand lijkt te komen. Vanuit democratisch oogpunt moet dit worden geëerbiedigd. Het lid benadrukt dat de parlementaire voorbereiding zo duidelijk mogelijk moet zijn, opdat een correcte interpretatie van de wetgeving later mogelijk is. Tot slot herinnert hij eraan dat zijn persoonlijk stemgedrag geen voorafname is van het stemgedrag dat zijn fractie zal aannemen in de plenaire vergadering.

M. Sander Loones (N-VA) constate un consensus pour passer au vote et demander au Service juridique de confirmer ou pas l'avis des professeurs Velaers et Foblets. Ce n'est pas au Service juridique à déterminer le comportement de vote des différents groupes, cependant, le Service juridique peut juger de la nécessité ou pas qu'une majorité des deux-tiers s'exprime de manière explicite sur la question du *standstill*.

Après un débat de procédure, la commission convient de passer au vote sur le projet de révision et de demander, en vue de la mise à l'ordre du jour en séance plénière, un avis du Service juridique de la Chambre concernant la question de savoir, d'une part, si ce projet de révision crée une obligation de *standstill*, et, dans l'affirmative, dans quelle mesure et, d'autre part, sur la question, mise en avant par les professeurs Velaers et Foblets dans leur avis, de savoir si et comment la Chambre doit prendre position par rapport à cette obligation de *standstill* via une majorité des deux-tiers.

Le projet de révision de la Constitution est adopté par vote nominatif par 13 voix et 3 abstentions.

Par conséquent, la proposition de révision de la Constitution jointe DOC 55 3333/001 est sans objet.

Le résultat du vote nominatif est le suivant:

Ont voté pour:

N-VA: Sander Loones, Sophie De Wit, Wim Van der Donckt;

Ecolo-Groen: Kristof Calvo, Claire Hugon, Barbara Creemers;

PS: Özlem Özen;

VB: Pieter De Spiegeleer, Joris De Vriendt;

MR: Mathieu Bihet, Sophie Wilmès;

PVDA-PTB: Marco Van Hees;

Vooruit: Kris Verduyckt.

Ont voté contre: nihil.

Se sont abstenus:

PS: Hervé Rigot;

De heer Sander Loones (N-VA) wijst erop dat er een consensus heerst om tot stemming over te gaan en de Juridische Dienst te verzoeken om al dan niet het advies van de professoren Velaers en Foblets te bevestigen. Het is niet aan de Juridische Dienst om het stemgedrag van de verschillende fracties te bepalen. De Juridische Dienst kan echter wel oordelen of er al dan niet een tweederdemeerderheid nodig is om uitdrukkelijk een standpunt in te nemen over het vraagstuk van de *standstill*.

Na een proceduredebat is de commissie het erover eens om over te gaan tot de stemming over het ontwerp tot herziening van de Grondwet. Daarnaast stemt de commissie ermee in om, met het oog op agendering voor de plenaire vergadering, de Juridische Dienst van de Kamer te verzoeken om een advies inzake: enerzijds, de vraag of dit ontwerp tot herziening een *standstill*-verplichting schept en, zo ja, in welke mate; anderzijds, de door de professoren Velaers en Foblets in hun advies aangehaalde vraag of en hoe de Kamer een standpunt moet innemen ten aanzien van die *standstill*-verplichting via een tweederdemeerderheid.

Het ontwerp tot herziening van de Grondwet wordt bij naamstemming aangenomen met 13 stemmen en 3 onthoudingen.

Bijgevolg vervalt het samengevoegde voorstel tot herziening van de Grondwet DOC 55 3333/001.

Resultaat van de naamstemming:

Hebben voorgestemd:

N-VA: Sander Loones, Sophie De Wit, Wim Van der Donckt;

Ecolo-Groen: Kristof Calvo, Claire Hugon, Barbara Creemers;

PS: Özlem Özen;

VB: Pieter De Spiegeleer, Joris De Vriendt;

MR: Mathieu Bihet, Sophie Wilmès;

PVDA-PTB: Marco Van Hees;

Vooruit: Kris Verduyckt.

Hebben tegengestemd: nihil.

Hebben zich onthouden:

PS: Hervé Rigot;

cd&v: Servais Verherstraeten;

Open Vld: Patrick Dewael.

Les rapporteurs,

Jan Briers
Claire Hugon

La présidente,

Özlem Özen

cd&v: Servais Verherstraeten;

Open Vld: Patrick Dewael.

De rapporteurs,

Jan Briers
Claire Hugon

De voorzitter,

Özlem Özen